

http://www.turansam.com

TURAN-SAM: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi * TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches
TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Yıl: 2021; Ay: Mart; Cilt: 13/KIŞ, Sayı: 49
TURAN-CSR International Scientific, Peer-Reviewed & Refereed Journal; p-ISSN: 1308-8041, e-ISSN: 1309-4033; Year: 2021; Month: March; Volume: 13/WINTER, Issue: 49
DOI: http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041

(21)

Dr. Öğr. Üyesi Kübra Deren EKİCİ⁹²
ELEŞTİREL TEORİ ÜZERİNE GENEL BİR BAKIŞ
AN OVERVIEW ON CRITICAL THEORY

ÖZ

Çalışmada eleştirel teori hakkında temel bir bilgilendirme yapılması amaçlanmıştır. Eleştirel teorinin tarihi arka planı, eleştirdiği alanlar ve argümanları incelenmiştir. Eleştirel teorinin amacı baskı karşısında bilinci artırma ve farklı bir gelecek toplumu oluşturma ihtimalini ortaya çıkarmaktır.

Bireyi temel alan eleştirel teori, analiz birimlerinde ve temel aktör olarak insana yer vermekte, disiplinlerarası çalışmaları nedeniyle de uluslararası ilişkilere geniş bir akış açısı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel teori, Frankfurt Okulu, Aydınlanma, Pozitivizm, Kültür Endüstrisi.

JEL Kodları: F59.

ABSTRACT

In the study, it is aimed to give a basic information about critical theory. The historical background of critical theory, the areas it criticizes, and its arguments are examined. The purpose of critical theory is to raise the possibility of raising consciousness in the face of pressure and creating a different future society.

Critical theory, which is based on the individual, includes human as the main actor in its units of analysis and offers a wide flow angle to international relations due to its interdisciplinary studies.

Keywords: Critical Theory, Frankfurt School, Enlightenment, Positivism, Cultural Industry.

JEL Codes: F59.

⁹² Yalova Üniversitesi, Armutlu Meslek Yüksekokulu, E-posta: kdekici@gmail.com

GİRİŞ

Çalışmalarına 1924 yılında Frankfurt'ta kurulan Sosyal Araştırmalar Merkezi ile başlayan ve bu sebeple Frankfurt Okulu adıyla da tanınan eleştirel teori toplumsal ve siyasal hayatın eleştirisi felsefesine dayanmaktadır (Arı, 2014:13-14).

Eleştirel teorinin gelişimini 1923-1929 arası ilk dönem ve 1930 sonrası günümüze Frankfurt Okulu'nun gerçek kimliğine kavuşması dönemi olarak iki döneme ayırarak analiz etmek mümkündür. İlk dönemde gerçek kimliğini henüz bulamayan Frankfurt Okulu, kapitalist sosyalist ekonomiler, işçi hareketlerinin tarihi, Marksizmin felsefi temelleri, tarihsel materyalizm, partilerin tarihi üzerine odaklanmışken 1930-1933 yılları arasında gerçek kimliğini kazanarak Horkheimer ile ekonomiden sanata, felsefeden sosyolojiye, siyaset biliminden psikanalize uzanan disiplinler arası farklı teorilerden gelen teorisyenlerle sosyal teori olma yoluna girmiştir (Özgöker, Batı, 2017 3).

Eleştirel teorinin temel geçmişini Immanuel Kant, Karl Marx, George Wilhelm Friedrich Hegel, Max Weber, Friedrich Nietzsche, Max Horkheimer, Theodor Adorno, Erich Fromm ve Leo Lowenthal, Jürgen Habermas, Robert W. Cox ve Andrew Linklater'e dayandırmak mümkündür.

Eleştirel teorinin en temel argümanını sosyal bilimlerde değerlerin, tarihsel, sosyal ve kültürel nedenlerin araştırılması ve var olan düzenin sorgulanmasının ele alınmasını kapsamaktadır.

Eleştirel Teori

Bir teori kendini temsil ettiğinde onu bir ideoloji olarak incelemek ve gizlenmiş perspektifini açığa vurmak önemlidir (Williams, Wright, Evans, 1996:394). Teoriler uluslararası ilişkiler bağlamında dış politika ve uluslararası politikanın analiz edilmesinde önem arz etmektedir.

Eleştiri, Türk Dil Kurumu genel Türkçe sözlüğünde “*özellikle bilginin temellerini ve doğruluk durumunu inceleme, sınama, yargılama*” anlamına gelmektedir (TDK, <https://sozluk.gov.tr/>). Eleştirel teorinin de tez ve antitezler üretip yeni sentezleri meydana getiren bir diyalektik ve eleştiri ile analizler oluşturduğu söylenebilir. Kısaca eleştirel teori ele aldığı konuları tenkit ve inceleme yolu ile sınırlandırılmış düşünce biçimlerini aşmayı amaçlamaktadır.

Eleştirel teoriyi incelerken uluslararası ilişkilerin epistemolojisini irdelemek eleştirel teorinin mantığını anlamak açısından önem arz edecektir. Uluslararası ilişkiler disiplinin çalışma sınırlarını belirleyen, iki dünya savaşı arasındaki dönemde ortaya çıkan idealizm-realizm tartışmasıdır. 1960'lı yıllarda ise disiplinin yöntemini mütalaa eden gelenekselcilik davranışsalcılık tartışması yaşanmıştır. Üçüncü tartışmayı ise 1980'li senelerden başlayarak pozitivism-postpozitivism olarak anılan epistemolojik ağırlıklı tartışma oluşturmaktadır. Eleştirel teori kavramı bazen oldukça geniş anlamda kullanılarak tüm pozitivism karşıtı teoriler bu kavramla ifade edilmektedir (Arı, 2014:14).

Post-pozitivist/post-modernist teoriler, konstrüktivizm, feminizm, yapısalcılık sonrası teoriler, güvenikleştirme ve İngiliz okulu gibi çok sayıda teori bazen eleştirel teoriler adı altında hep birlikte yer almaktadır (Arı, 2014:14).

Eleştirel teori doğrudan bir uluslararası ilişkiler kuramı ortaya koymamakta ve multi-disipliner bir bakış açısı sunmaktadır (Emeklier, 2011:160).

Eleştirel teori epistemolojik bağlamda doğa bilimlerinden farklı olarak nesneleştirici değil dönüşlüdür, bilgi içeriğine sahip olup bilgi biçiminden oluşur, içkin olarak özgürleştiricidir (Geuss, 2002:10-11). Eleştirel teori yeni bir epistemoloji geleneği oluşturarak toplumsal problemleri politik, kültürel, tarihsel, sosyolojik alanlarda müzakere ederek özgür bir toplum meydana getirmeyi hedeflemiştir (Gülenç, 2015: 83).

Eleştirel teori pozitivismi eleştirir. Zira eleştirel teoriye göre pozitivism olayları bağımsızlaştırırken insanı, değerleri, tarihsel yapıyı geri planda tutmaktadır.

Horkheimer, pozitivismi olguları değerlerden kopardığı, algılama yoluyla doğrulama ilkesini yanlış bulduğu, insana mekanik bir belirlenimcilik çerçevesinde yaklaştığı, dünyayı şeylerin yüzeysel görüntüsü olarak gördüğü için eleştirmektedir (Demir, 2009:69).

Eleştirel teorinin eleştirisini sunduğu hususlardan biri de sosyal olguların değişmezliği üzerinedir. Zira eleştirel teori bunların verili olmadığını ve bireyler yani insanlar tarafından oluşturulduğunu öne sürmektedir. Ayrıca eleştirel teoriler doğabilimsel teorilerin aksine epistemolojik olarak nesnelleştirici değildir.

Eleştirel teori diğer teoriler tarafından ortaya konan şartlandırmaların etkilerini analiz etmektedir. Eleştirel teori eleştirdiği teorileri tenkit ederken dönüşüme uğratmayı da hedeflemektedir.

Eleştirel teorinin sahip olduğu bakış açıları genel olarak şöyle özetlenebilir:

Eleştirel teori tarihsel geçmişe önem verirken, değişen statükoların politikaların sebepleri arasında yalnızca devleti değil bireyleri yani algıları da ön planda tutmaktadır (Boztaş, 2011:143).

Jürgen Habermas, Frankfurt Okulu'nun eleştirel düşüncelerini Marksçı tarih ve modern kapitalizm kuramının yeniden yorumlanmasında özgün bir biçimde ele almıştır (Odabaş,2018:220).Habermas, Aydınlanmayı akıl bağlamında tenkit ederek özgürleşmeyi temel alan toplumsal bir teori ve epistemoloji oluşturmayı hedeflemiştir.

Habermas, modernitenin, iki ana hedefinden biri olan ilerleme fikrini gerçekleştirmesine rağmen özgürleşme düşüncesini uygulamaya koyamadığını ve bu sebeple de modernliğin tamamlanmamış bir proje, süreç olduğunu ifade etmektedir (Emeklier, 2011: 156). Habermas bir yandan da bireyi odak noktası haline getirerek geleneksel teorinin devleti temel aktör ilan eden bakış açısına devlet dışı aktörleri de kapsayan bir bakış açısı getirmiştir.

Robert W. Cox gerçekliğin insan bilincinden bağımsız olmayla nesnel olamayacağını ele alırken sosyal bilimlerde bu bağlamda genel uygulamaya uygun bir evrensel yasanın da mümkün olmadığını öne sürmüştür. Böylece pozitivist epistemolojiyi eleştirirken post pozitivist izafiliğini ortaya koymaktadır (Emeklier, 2011:157).

Aydınlanma hakkında eleştirilerde bulunan eleştirel teori, aydınlanmada aklın araçsal görüldüğüne vurgu yapmış ve akli her şeyin üzerinde görmenin zamanla kendini tahribata yol açtığını ve kendi kutsalını yaratması noktasını da eleştirmiştir.

Eleştirel teori ile bilimsel teori arasında kesin bir ayırım yapan Frankfurt Okulu üyelerine göre teori üç noktada bu karşılaştırmaya tabii tutulabilmektedir. Birincisi, amaç bakımından bilimsel teoriler dünyayı yönlendirmeyi hedeflerken eleştirel teoriler bağımsızlaşma ve aydınlanmayı hedeflemektedir. İkincisi, bilimsel teoriler nesnelleştirici iken eleştirel teoriler dönüşlüdür ve kendileri hakkında olan teorilerdir. Son olarak ise, teorilerin kabul edilmesi bağlamında bilimsel teoriler yöntem olarak deney ve gözlemi kullanırken eleştirel teorilerde daha karmaşık bir yöntem izlerler (Demir, 2009:64). Eleştirel teori metodolojik yapısını sosyal bilimlerde yer alan teoriler ve metotların disiplinler arası bir yaklaşımla değerlendirmesinde, yapılan çalışmaların açık bir biçimde Marksist bir çerçeveye dayandırmasında, tüm sosyal süreçlerde ekonominin yapıcı bir etkisinin olmasında bulmuştur (Özgöker, Batı, 2017:3). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde yaşanan tarihsel gelişmeler eleştirel teorisyenleri etkisi altında bırakmıştır. Çalışma alanları olarak müzik, kültür, sanat, modern toplum, Marksist teoriden ve üyeler arası kopuşlar bunun göstergesi olmuştur.

Antonio Gramsci'nin uluslararası ilişkilere eleştirel kuram bağlamındaki katkılarını ise şöyle sıralayabiliriz: Dünya düzeninin tarihsel olarak kurulmuşluğunu tanımanın uluslararası sistem ile toplumsal kurumlar ve güçler arasındaki ilişkilerin diyalektik bir ilişki olduğunu görmemize yardım etmesi, iktidar ilişkileri yalnızca devletlerarasında değil aynı anda devlet sivil toplum arasında da cereyan etmesini kabul etmek, iç-dış dinamikleri hesaba katan bir egemenlik, bağımlılık anlayışını gündeme getirmektedir. Devleti potansiyel olarak bağımsız bir nesne olarak görmek yerine “devlet-sivil toplum ilişkisi” içinde düşünmek sivil toplum ve toplumsal sınıfların devlet üzerindeki etkilerine önem vermektedir. Dünya düzeni devletlerarası sisteme indirgenmemelidir. Dünya düzeninin hegemonik bir düzenin kurulması olarak tanımlanması ve bu bağlamda düzenin yeniden üretiminde rıza yaratmanın öneminin vurgulanması da bize değişim sorusuyla ilgili önemli ipuçları vermektedir (Keyman, 2010: 246-247).

Eleştirel teori kültür endüstrisi adı altında, ileri kapitalist toplumda finans ve üretici güçlerin kültür tekellerine sahip olduğunu ve kültürel bir ürünün standardizasyonunu eleştirmektedir (Şan, Hira, 2007:330-331).

Eleştirel teori, toplumsal yapı ve bireysel aktörlerin nasıl oluştuğuna ve tarihsel şartlardan nasıl etkilendiğine vurgu yapmaktadır. Ayrıca toplumdaki her türlü adaletsizliğin nasıl ortadan kaldırılacağına dair bir teori kurmayı hedeflemiş, devletin ötesine geçerek tüm insanlığı içine alan rasyonel ve adil bir politik yaşamı amaçlamıştır (Arı, 2014: 16-17).

Eleştirel teorinin temel özellikleri pozitivistliğe karşı oluşu, toplumun tarihsel olarak karakterize edildiğine inanması, daha iyi bir gelecek olasılığının geçmiş ve bugünle iç içe olduğunu kabul etmesi ve bu bağlamda eleştirel sosyal bilimin rolünün baskı karşısında bilinç artırma ve nitelik açısından farklı bir gelecek toplumu olasılığını göstermek olarak belirtmesi, determinizmden sakınarak değişimin evde, insanların günlük yaşamlarında başladığını tartışması, eleştirinin bağımsız önemine vurgu yapması olarak özetlenebilmektedir (İçağasıoğlu Çoban, Buz, 2008:77-78).

SONUÇ

Sosyal bilimlerde öncelikle Frankfurt Okulu ile ön plana çıkan eleştirel teori, sosyal dünyanın yanılısamalar ile kaplı olduğunu, sosyal bilimlerin doğa bilimleri gibi değiştirilemez paradigmalardan oluşamayacağını, insanın bilgi ve duygusu ile sınırlı olduğunu, değerlerden soyutlanmış bir sosyal bilimin mümkün olamayacağını vurgulamaktadır. Eleştirel teori yapı ve aktörlerin toplumsal ve tarihi bir sürecin ürünleri, inşası olduğunu belirtirken yorumsalcı bir yaklaşım da sergilemektedir.

Eleştirel teori temelde Aydınlanmayı, pozitivistliği, Ortadoks Marksizmi, moderniteyi, kültür endüstrisini eleştirirken post modern düşüncenin temellerini atarak sosyal bilimlere yeni bakış açıları sunmuştur.

KAYNAKÇA

- 1.ARI, Tayyar (2014). *Uluslararası İlişkilerde Büyük Tartışmalar ve Post-modern Teoriler*, Postmodern Uluslararası İlişkiler Teorileri-2: Uluslararası İlişkilerde Eleştirel Yaklaşımlar, Tayyar Arı (der.), Bursa, Dora Yayınları, ss.1-45.
- 2.BOZTAŞ, Asena (2011). *Türkiye'nin Afrika ile İlişkilerinde Proaktif Politikalarının Teorik Analizi: Konstrüktivist Teori, Eleştirel Teori ve Uluslararası Toplum Teorisi*, Dumlupınar Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 31, Aralık.
- 3.DEMİR, Sevim Atıla (2009-I). *Sosyal Bilimlere Eleştirel Bir Bakış: Frankfurt Okulu ve Pozitivist Eleştirisi*, **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, ss:59-73.
- 4.EMEKLİER, Bilgehan (2011). *Uluslararası İlişkiler Disiplininde Epistemolojik Paradigma Tartışmaları: Postpozitivist Kuramlar*, **Bilge Strateji**, Cilt 3, Sayı 4, Bahar, ss.139-184.
- 5.GEUSS, Raymond (2002). *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çeviren: Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- 6.GÜLENÇ, Kurtul (2015). *Frankfurt Okulu Eleştiri Toplum ve Bilim*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- 7.İÇAĞASIOĞLU ÇOBAN, Arzu , Buz, Sema (2008). *Eleştirel Teori: Gelişimi, Kabulleri ve Sosyal Hizmette Kullanımı* , Toplum ve Sosyal Hizmet , 19 (1) , 71-88 . <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tsh/issue/48422/613491> (01.03.2021).
8. KEYMAN, Fuat (2010). *Eleştirel Düşünce: İletişim, Hegemonya, Kimlik/Fark*, Atilla Eralp (der.), Devlet, Sistem ve Kimlik, Uluslararası İlişkilerde Yaklaşımlar, İletişim Yayınları, ISBN 975-470-556-9.
- 9.ODABAŞ, Uğur Köksal (2018). *Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine*, **Dört Öge**, 14, ss. 211-233. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/42658> (01.03.2021).
- 10.ÖZGÖKER, Uğur, BATI, Güney Ferhat (2017). *Siyaset Biliminde Eleştirel Teori'nin "Sofistik" Nosyonu ve Frankfurt Okulu Perspektifi*, **EYSAD, İstanbul Arel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomi, Yönetim ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1, ISSN: 2528-8288, İstanbul, Nisan, ss-1-10. <https://dergi.arel.edu.tr/files/dys/makale/37.pdf> (01.03.2021).
- 11.ŞAN, Mustafa Kemal ve HİRA, İsmail (2007). *Frankfurt Okulu ve Kültür Endüstrisi Eleştirisi*, M. K. Şan (ed.), Sosyoloji Yazıları I, İstanbul, Kızılelma Yayıncılık.
- 12.WILLIAMS, Howard, Moorhead WRIGHT ve Tony EVANS (1996). *Uluslararası İlişkiler ve Siyaset Teorisi Üzerine Bir Derleme*, Asena Günalp (Çev.) Ankara, Siyasal Kitabevi.
- 13.Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> (21.02.2021).